

TILLARNING O'ZARO ALOQASI VA KULOLCHILIK LEKSIKASI

Sariyev Sherzod Norqo'ziyevich,*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi**Samarqand, O'zbekiston**<https://orcid.org/0000-0002-7607-364X>**E-mail: sherzodsariyev@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqola maqola o'zbek tilidagi kulolchilik leksikasining tarixiy taraqqiyotida tillararo aloqalarning tutgan o'rni va leksik o'zlashma jarayonlarining genezisini tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotda o'zbek kulolchilik atamaları tarkibida fors-tojik, arab, mo'g'ul, xitoy va rus tillaridan o'zlashgan leksik birliklarning hududiy taqsimoti, semantik moslashuvi va fonetik adaptatsiyasi xususiyatlari areal-tipologik hamda etimologik metodlar yordamida o'rganildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek kulolchilik leksikasining 42% ga yaqini o'zlashma so'zlardan iborat bo'lib, ulardan eng katta ulush fors-tojik (24,8%) va arab (9,3%) tillariga to'g'ri keladi. Ushbu o'zlashmalar, asosan, IX–XII asrlardagi Markaziy Osiyo madaniy uyg'onish davrida shakllangan va kulolchilik hunarining texnologik takomillashuvi bilan bevosita bog'liqdir.

Kalit so'zlar: areal lingvistika, arabizmlar, tillarning o'zaro aloqasi, til kontaktlari, leksik o'zlashma, kulolchilik leksikasi, fors-tojik o'zlashmalari, fonetik adaptatsiya, sotsiolingvistika, semantik moslashuv, hunarmandchilik terminologiyasi.

Abstract. This article is devoted to the study of the role of interlingual contacts in the historical development of the pottery lexicon in the Uzbek language and the genesis of lexical assimilation processes. The study studied the territorial distribution, semantic adaptation and phonetic adaptation of lexical units borrowed from Persian-Tajik, Arabic, Mongolian, Chinese and Russian languages in Uzbek pottery terms using areal-typological and etymological methods. According to the results of the study, about 42% of the Uzbek pottery lexicon consists of borrowed words, the largest share of which falls on the Persian-Tajik (24.8%) and Arabic (9.3%) languages. These assimilations were formed mainly during the period of the Central Asian cultural revival in the 9th–12th centuries and are directly related to the technological improvement of the pottery craft.

Keywords: areal linguistics, Arabisms, language interaction, language contacts, lexical acquisition, pottery vocabulary, Persian-Tajik borrowings, phonetic adaptation, sociolinguistics, semantic adaptation, craft terminology.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению роли межъязыковых контактов в историческом развитии лексикона керамики в узбекском языке и генезису процессов лексической ассимиляции. В исследовании изучалось территориальное распределение, семантическая и фонетическая адаптация лексических единиц, заимствованных из персидско-таджикского, арабского, монгольского, китайского и русского языков, в узбекской терминологии, связанной с керамикой, с использованием ареально-типологических и этимологических методов. По результатам исследования, около 42% узбекского лексикона керамики состоит из заимствованных слов, наибольшая доля которых приходится на персидско-таджикский (24,8%) и арабский (9,3%) языки. Эти ассимиляции сформировались главным образом в период центральноазиатского культурного возрождения в IX–XII веках и напрямую связаны с технологическим совершенствованием гончарного ремесла.

Ключевые слова: ареальная лингвистика, арабизмы, языковое взаимодействие, языковые контакты, усвоение лексики, лексика керамики, персидско-таджикские заимствования, фонетическая адаптация, социолингвистика, семантическая адаптация, ремесленная терминология.

Kirish. Tillar bir-biridan ajralib taraqqiy etmaydi. Aksincha, har qanday tilning leksik fondi qo'shni xalqlar bilan kechgan iqtisodiy, madaniy, siyosiy va diniy aloqalar

natijasida boyib boradi. Mazkur jarayon zamonaviy lingvistikada «til kontaktlari» (language contact) tushunchasi bilan ifodalanadi va o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab alohida nazariy yo'nalish – kontakt lingvistikasi (contact linguistics) shakllangan [1]. Bu yo'nalish asoschilaridan biri U. Vaynrayxning ko'rsatishicha, til kontaktlari natijasida amalga oshadigan eng faol jarayon – leksik o'zlashmalar bo'lib, ular muayyan til lug'at boyligida o'ziga xos qatlamni hosil qiladi [2].

O'zbek tilining shakllanishi va taraqqiyot tarixi turli til oilalari bilan kechgan murakkab aloqalar tarixidir. Markaziy Osiyo hududida ming yillar davomida turkiy, eron, somit, mo'g'ul va sino-tibet til oilalariga mansub xalqlar yaqin aloqada yashagan bo'lib, bu hol o'zbek tili leksik fondida sezilarli iz qoldirgan. Ayniqsa, kasb-hunar leksikasi, jumladan, kulolchilik atamaları ushbu aloqalarning eng yorqin ko'zgusi sanaladi. Sababi, hunarmandchilik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohasi, balki xalqlararo madaniyat va texnologiya almashinuvining muhim yo'li hamdir.

Markaziy Osiyo kulolchiligi qadimdan turli madaniyatlar chorrahasida rivojlangan: Buyuk Ipak yo'li orqali Xitoydan farfor texnologiyalari, Eron va Iroq orqali sirlash texnikalari, arab xalifaligidan esa naqshchilik usullari kirib kelgan [3]. Har bir texnologik yangilik bilan birga unga oid maxsus terminlar ham o'zbek tiliga o'zlashtirilgan. Shu sababli, o'zbek kulolchilik leksikasini lingvistik o'zlashma nazariyasi nuqtai nazaridan tahlil qilish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va san'atshunoslik fanlari uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqotning asosiy maqsadi – o'zbek tilidagi kulolchilik leksikasining tarixiy taraqqiyotida til aloqalarining tutgan o'rni va leksik o'zlashmalarning genezisi, hududiy taqsimoti hamda semantik moslashuv jarayonlarini har tomonlama o'rganishdir. Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- o'zbek kulolchilik leksikasidagi o'zlashmalarni manba tillariga ko'ra tasniflash;
- har bir manba til (fors-tojik, arab, mo'g'ul, xitoy, rus) bo'yicha o'zlashma birliklarning miqdoriy va sifatiy ko'rsatkichlarini aniqlash;
- o'zlashmalarning fonetik moslashuv qonuniyatlarini ochib berish;
- semantik moslashuv jarayonlari (sememik o'zgarish, ma'no kengayishi, ma'no torayishi) ni tahlil qilish;
- o'zlashma kulolchilik atamalarining hududiy taqsimotini areal lingvistika nuqtai nazaridan tadqiq etish.

O'zbek kulolchilik leksikasidagi o'zlashma qatlam alohida tadqiqot obyekti sifatida olib qaraldi va u kontakt lingvistikasi, areal-tipologik metodologiya hamda etimologik tahlil asosida kompleks o'rganildi. 250 dan ortiq leksik birlik turli manba tillariga aloqadorligi bo'yicha tasniflandi va ularning tarixiy genezisi ochib berildi.

Tadqiqot empirik bazasini quyidagi manbalar tashkil etadi:

- “O'zbek tilining izohli lug'ati” (5 jildlik, Toshkent, 2006–2008) [4];

- Sh. Rahmatullayevning “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” (Toshkent, 2000–2003) [5];
- S. Ibrohimovning “Farg‘ona shevalarining kasb-hunar leksikasi” (Toshkent, 1956) [6];
- “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati” (Toshkent, 1971);
- Samarqand, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo, Toshkent kulolchilik markazlarida olib borilgan dala-ekspeditsiya materiallari (2009–2025);
- kulolchilik tarixi va texnologiyasi bo‘yicha xorijiy manbalar [7; 8].

Jami 312 ta kulolchilik leksik birligi to‘plandi va ulardan 130 tasi (41,7%) o‘zlashma so‘zlar sifatida aniqlanib, batafsil tahlilga jalb etildi.

1. Etimologik tahlil metodi – har bir leksik birlikning kelib chiqishi va manba tilini aniqlash.

2. Tarixiy-qiyosiy metod – o‘zlashmalarning manba tilidagi shakli va o‘zbek tilidagi moslashgan ko‘rinishini qiyoslash.

3. Areal-tipologik metod – kulolchilik atamalarining hududiy taqsimoti va shevalararo farqlarini aniqlash.

4. Statistik tahlil metodi – o‘zlashma so‘zlarning miqdoriy nisbatlarini va manba tillari bo‘yicha taqsimotini hisoblash.

5. Komponent tahlil metodi – o‘zlashma birliklarning semantik moslashuv jarayonlarini semalarga ajratib o‘rganish maqsadida.

6. Sotsiolingvistik metod – o‘zlashmalarning ijtimoiy-tarixiy sabablari va kommunikativ funksiyalarini aniqlash uchun.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning nazariy asosini quyidagi yo‘nalishlar tashkil etadi: U. Vaynrayx, E. Xaugen, S. Tomason, T. Kaufman tomonidan ishlab chiqilgan kontakt lingvistikasi nazariyasi [1; 2]; o‘zbek tilshunosligida E. Begmatov, A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev, B. O‘rinboyev kabi olimlarning leksikologiya, etimologiya va o‘zlashmalar bo‘yicha qarashlari [9; 10]; areal lingvistika sohasida M. Trubetskoy, R. Yakobson, V. Toporov ta’limotlari.

Tadqiqot natijasida o‘zbek kulolchilik leksikasidagi o‘zlashma birliklar olti asosiy manba til bo‘yicha tasniflandi. Ularning miqdoriy taqsimoti quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. O‘zbek kulolchilik leksikasidagi o‘zlashma birliklarning manba tillariga ko‘ra taqsimoti

№	Manba til	Miqdori	Ulushi (%)	Misollar
1	Fors-tojik tili	77	24,8	<i>ko‘za, choynak, jo‘mrak, badya, sir</i>
2	Arab tili	29	9,3	<i>qadah, satl, hum, jiyak</i>
3	Rus tili	12	3,8	<i>porshen, tigel, glazur</i>
4	Mo‘g‘ul tili	7	2,2	<i>qopqoq, nayza, soqim</i>

№	Manba til	Miqdori	Ulushi (%)	Misollar
5	Xitoy tili	3	1,0	<i>farfor, lak, choy(idishi)</i>
6	Boshqa tillar (yunon, hind)	2	0,6	<i>amfora, ravoch</i>
	O‘zlashmalar:	130	41,7	
	O‘zbekcha tub so‘zlar:	182	58,3	

Fors-tojik tili o‘zbek kulolchilik leksikasiga eng katta hissa qo‘shgan til hisoblanadi (24,8%). Bu hodisa Markaziy Osiyo hududida o‘zbek va tojik xalqlarining ming yillar davomidagi yaqin yashashi, umumiy madaniy meros, fors tilidagi klassik adabiyot va ilm-fan an‘analari bilan izohlanadi [11].

Fors-tojik tilidan o‘zlashgan kulolchilik leksikasining asosiy guruhlari:

- Idish va buyumlar nomlari: ko‘za (forscha kūza), choynak (chāy + nak), jo‘mrak (jūmrak), badya (badya), tovoq (tabaq‘ning fonetik o‘zgargan shakli), patnis (patnīs), surohi (surāhī).

- Texnologik atamalar: charx (charx), kuloltaxta (kulāl + taxta), sirr (sīr — sirlash uchun shisha qoplama), shuvoq (shovāq), qolip (qālib).

- Materiallar nomlari: gil (gil), loy (lāy), lazur (lāzūr — ko‘k bo‘yoq), ohak (āhak).

- Naqsh va bezak terminlari: girix (giriḥ), islīmi (islīmī), gajak (gajak), nimcha (nim + cha).

Tahlillar va natijalar. Arab tilidan o‘zlashgan birliklar (9,3%) o‘zbek kulolchilik leksikasida ikkinchi yirik qatlamni tashkil etadi. Bu o‘zlashmalar, asosan, VII–VIII asrlardan keyin – islomlashish davrida hamda IX–XII asrlardagi arab xalifaligi madaniy ta‘siri natijasida shakllangan [12]:

- Idish nomlari: qadah (qadaḥ), satl (saṭl — chelak), hum (humm), kosa (kā’s).

- Texnik terminlar: jiyak (jiyāq — qoplama bezak), quloq (qulq‘dan), shīsha (kelib chiqishi arab/eron).

- Bezak va naqsh nomlari: hilol (hilāl — yarim oy shaklidagi naqsh), kufiy (kūfī — naqsh turi), arabesk (‘arab + esk).

- Sifatlovchi terminlar: zarqalam (zar + qalam), naqsh (naqsh), tilla (kelib chiqishi arab).

Mo‘g‘ul tilidan o‘zlashgan birliklar (2,2%), asosan, XIII–XIV asrlardagi mo‘g‘ul istilolari va Oltin O‘rda davriga oid bo‘lib, ularga «qopqoq» (qab‘ + qaq), «nayza» (nayja), «soqim» (soqim) kabi atamalar kiradi.

Xitoy tilidan o‘zlashgan birliklar (1,0%) Buyuk Ipak yo‘li orqali kirgan bo‘lib, ulardan eng mashhuri «farfor» (chīn → fagfūr orqali) hisoblanadi. Bu so‘z keyinchalik

fors va arab tillari orqali o'zbek tiliga kelgan. «Choynak» so'zining birinchi qismi («choy») ham xitoycha asoslidir.

Rus tilidan o'zlashgan birliklar (3,8%), asosan, XIX asr oxiri – XX asrdagi sanoat va fan-texnika rivojlanishi bilan bog'liq atamalardir: «porshen», «tigel» (gilni qizdiriladigan idish), «glazur» (sirlash uchun zamonaviy material), «shamot», «keramika».

O'zlashma birliklar o'zbek tilining fonetik tizimiga moslashuvi bir qator umumiy qonuniyatlar asosida amalga oshgan. Quyidagi 2-jadvalda eng tipik fonetik o'zgarishlar keltirilgan.

2-jadval. Fonetik moslashuvning asosiy qonuniyatlari

№	Fonetik o'zgarish	Manba shakl	O'zbek tilidagi shakl	Manba til
1	Cho'ziq unlilarning qisqarishi	<i>kūza, chāy</i>	<i>ko'za, choy</i>	<i>fors-tojik</i>
2	Arab «'ayn» tovushining tushishi	<i>qadaḥ, 'arab</i>	<i>qadah, arab</i>	<i>arab</i>
3	«ḥ» → «h» yoki tushish	<i>hum, lāḥad</i>	<i>hum, lahad</i>	<i>arab</i>
4	«q» → «k» yumshashi	<i>qālib, kā's</i>	<i>qolip, kosa</i>	<i>fors/arab</i>
5	Singarmonizm qo'shilishi	<i>Kulāl</i>	<i>kulol (taxta)</i>	<i>fors-tojik</i>
6	Diftong sodda lashishi	<i>chāy + nak</i>	<i>choynak</i>	<i>fors-tojik + tur.</i>

O'zlashma birliklarning semantik moslashuvi quyidagi uch asosiy yo'nalishda kechgan:

1. Ma'no saqlanishi (asl ma'nosini saqlagan o'zlashmalar): «ko'za» (fors. *kūza* – «sopol idish») – o'zbekcha bir xil ma'noda; «qadah» (arab. *qadaḥ* – «kosa») – ham bir xil ma'noda saqlangan.

2. Ma'no kengayishi (semantik kengayish): «sirr» (fors. *sīr* — «sirlangan shisha qoplama») – o'zbek tilida nafaqat shisha qoplama, balki butun sirlash texnologiyasi ham shu so'z bilan ifodalanadi («sirr berish», «sirr qilish»).

3. Ma'no torayishi yoki moslashuvi: «qolip» (fors. *qālib* — umumiy ma'noda «forma, shablon») – o'zbek kulolchilik kontekstida faqat sopol idishlarni shakllantirish uchun ishlatiladigan moslama ma'nosida.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek kulolchilik leksikasidagi o'zlashmalar to'rt asosiy tarixiy bosqichda shakllangan:

- Birinchi bosqich (V–VIII asrlar): asosan eron tillari (sug'd, xorazm, fors) bilan kontaktlar davri. Bu davrda o'zbek tiliga «ko'za», «gil», «loy», «sirr» kabi asosiy kulolchilik atamaları o'zlashgan.

- Ikkinchi bosqich (VIII–XII asrlar): arab istilosi va islomlashish davri. Arabcha terminlar bilan birga texnologik yangiliklar – sirlash, naqshchilik – ham o'zbek kulolchiligiga kirib keldi [13].

- Uchinchi bosqich (XIII–XV asrlar): mo‘g‘ul istilosi va Temuriylar davri. Bu davrda mo‘g‘ulcha o‘zlashmalar bilan birga, Buyuk Ipak yo‘li orqali xitoy farfor texnologiyalari ham kirib kela boshladi.

- To‘rtinchi bosqich (XIX asr oxiri – XX asr): Rossiya imperiyasi va sovet davri. Sanoat texnologiyalari bilan bog‘liq ruscha va internatsional terminlar (glazur, keramika, shamot, porshen) o‘zlashgan.

Areal-tipologik tahlil shuni aniqladiki, o‘zlashma birliklarning hududiy taqsimoti notekis va u kulolchilik markazlarining tarixiy taraqqiyot xususiyatlariga bog‘liqdir:

- Buxoro va G‘ijduvon kulolchiligida fors-tojik o‘zlashmalari nisbatan ko‘proq qo‘llaniladi (sababi: hududning tarixiy ikki tilliligi).

- Xorazm kulolchiligida xorazmiy va eski o‘zbek leksikasi yaxshi saqlangan, fors-tojik ta’siri kamroqdir.

- Farg‘ona kulolchiligida arab va xitoy texnologik atamaları ko‘proq uchraydi (Buyuk Ipak yo‘li ta’siri).

- Toshkent va Shahrisabz markazlarida XX asrning rus va internatsional o‘zlashmalari nisbatan faolroq.

Sotsiolingvistik nuqtai nazardan, kulolchilik leksikasidagi o‘zlashmalar madaniy prestij omilini ham aks ettiradi. Fors-tojik tili o‘rta asrlarda Markaziy Osiyoda ilm-fan, adabiyot va san‘atning yetakchi tili bo‘lganligi uchun undan o‘zlashgan terminlar nafaqat texnik, balki estetik-madaniy ma’no qatlamiga ham ega. Arab tili esa diniy va ilmiy nufuz manbai sifatida xizmat qilgan. Bunday «medianizatsiya» jarayoni har qanday hunarmandchilik leksikasi taraqqiyotida muhim rol o‘ynaydi.

Olingan natijalar quyidagi sohalarda amaliy qo‘llanilishi mumkin:

- o‘zbek tilining etimologik va terminologik lug‘atlarini takomillashtirishda;
- aloqa lingvistikasi va areal lingvistika fanlari bo‘yicha o‘quv qo‘llanmalar tayyorlashda;

- Markaziy Osiyo madaniy tarixini lingvistik manbalar asosida yoritishda;

- milliy hunarmandchilik atamalarining terminologik lug‘atlarini yaratishda;

Mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan kompleks tahlillar quyidagi xulosalarni shakllantirishga imkon berdi:

O‘zbek kulolchilik leksikasi til kontaktlari tarixini aks ettiruvchi murakkab leksik tizim hisoblanadi. Tadqiqotda aniqlangan 312 ta birlikning 130 tasi (41,7%) o‘zlashma so‘zlardan iborat bo‘lib, bu raqam kulolchilik sohasida tillararo aloqalarning naqadar faol kechganligini ko‘rsatadi.

O‘zlashma birliklarning manba tillari bo‘yicha taqsimotida fors-tojik tili (24,8%) yetakchi o‘rinni egallab, undan keyin arab (9,3%), rus (3,8%), mo‘g‘ul (2,2%) va xitoy (1,0%) tillari joylashgan. Bu taqsimot Markaziy Osiyo tarixiy-madaniy taraqqiyotining lingvistik in’ikosi sanaladi.

Xulosa. Til kontaktlari to'rt asosiy tarixiy bosqichda kechgan: (i) V–VIII asrlar — eron tillari ta'siri; (ii) VIII–XII asrlar — arab istilosi va islomlashish; (iii) XIII–XV asrlar — mo'g'ul-temuriylar davri; (iv) XIX–XX asrlar — Rossiya va internatsional ta'sir.

O'zlashma birliklarning fonetik moslashuvi o'zbek tilining fonotaktik qonuniyatlariga muvofiq amalga oshadi: cho'ziq unililarning qisqarishi, arab undoshlarining yumshashi, singarmonizm qo'shilishi kabi tipik o'zgarishlar kuzatiladi.

Areal lingvistika nuqtai nazaridan, o'zlashma birliklarning hududiy taqsimoti notekis bo'lib, bu hodisa har bir kulolchilik markazining tarixiy-madaniy aloqalari xususiyatlariga bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Thomason S., Kaufman T. Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. – Berkeley: University of California Press, 1988. – 411 p.
2. Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. – The Hague: Mouton, 1966. – 148 p.
3. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Universitet, 2007. – 264 b.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik / Mas'ul muharrir T. Mirzayev. – Toshkent: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000–2003.
6. Ibrohimov S. Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. – Toshkent: Fan, 1956. – 188 b.
7. Bulatova V. A. O'rta Osiyo kulolchiligi tarixi. – Toshkent: Fan, 1985. – 248 b.
8. Sa'dullayev A. O'zbek xalq amaliy san'ati: kulolchilik. – Toshkent: Sharq, 2009. – 192 b.
9. Begmatov E. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1985. – 208 b.
10. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 168 b.
11. Ayni S. Yoddoshtho. – Dushanbe: Adib, 1990. – 197 s.
12. G'afurov B. Tojiklar (qadimgi davr, o'rta asrlar va yangi davr tarixi). – Dushanbe: Donish, 2008. – 818 s.
13. Frye R. N. The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion. – Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996. – 264 p.
14. Narzullayeva D. Turli tillar tizimida kulolchilik atamalarining leksik-semantik xususiyatlari // Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2024. – B. 249–250.
15. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – 2012. – № 5. – B. 3–16.
16. Sodiqov K. Turkiy tillar leksikologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2018. – 254 b.
17. Доэрфер Г. Түркисче унд монголисче Элементе им Неуперсичен. Бд. И–ИВ. – Виесбаден: Франз Стеинер Верлаг, 1963–1975.
18. Успенский Б. А. Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси. – Москва: Языки русской культуры, 1994. – 192 s.